

מובאות להרצאתו של הרב אמנון ברדח – 'הדמיון כאספקלריא של המציאות'

הקדמה: על הקירבה האישית של הרב קוק לאמנות

1. סיפר הצייר ואיש האקדמיה פרופ' הרמן שטרק לאליעזר גואלמן, סמוך לפטירת הראי"ה קוק, שלהי תרצ"ה:

"הצער על פטירתו של הרב מונע ממני להמשיך בעבודת יומי, בסדרי עבודתי. עבודתו של אמן זקוקה להשראה, וכשזו חסרה אי אפשר לצייר. התפעלתי מהאיש הנפלא הזה אחר שהכרתי אותו והערצתי אותו אחרי שזכיתי לשבת במחיצתו... התרשמתי עמוקות מאישיותו האצילה... אני, הפרופסור לאמנות, ראיתי את עצמי פתאום כתלמיד היושב לפני רבו, מאזין ומקשיב מתוך התפעלות לידיעותיו הרחבות. כשהתחיל הרב את דבריו על מקומה של האמנות בתרבות העמים, חשבתי בליבי - זה אמנם מעניין שרב גדול זה בתורה יש לו מושגים בשטחים אלו, אבל זהו חלק מהשכלתו הכללית והרחבה שעליה ידעתי כבר מקודם. אבל כשהמשיך לדבר בשטף על אמנות הציור ואף התייחס לאמנים גדולים מפורסמים ולאסכולות הציור שלהם, פה היתה הפתעתי גמורה - מתי ואיך הגיע לידיעות מקיפות כאלה ולהבחנות דקות בעולם מורכב זה? פתאום ראיתי שרב גדול זה עניו משוטטות בכל, נשמתו הפיוטית פתוחה לכל היצירה האמנותית לסוגיה ותפיסתו הגאונית מקיפה את שיטותיה, והוא גם יודע להגדיר ולמצוא ביטויים קולעים למיוחד שבשיטות. פטירתו של הרב היא בשבילי גם אבידה אישית... פנים מלאי חיים אציליים, פנים עם זיו תפארת, פנים של הדרת קודש, כאלה היו רק פניו של הרב קוק, וצר מאוד שהאור הקורן הזה נגנז ואיננו. זכות היתה לי שציירתי אותו ושרישומי שומרים לכל הפחות את המעט שקלטתי ממאור פניו, להנחילו לדורות הבאים."

2. מתוך העיתון היהודי הלונדוני "The Jewish Chronicle of London" (sept 9 1935), שם ציטט הפסל היהודי אברהם מלניקוב את שאמר לו הרב קוק:

"כשגרתי בלונדון הייתי מבקר בגלריה הלאומית, והתמונות האהובות עלי ביותר היו של רמברנט. לדעתי רמברנדט היה צדיק. כשראיתי לראשונה את התמונות של רמברנדט הן הזכירו לי את מאמר חז"ל על בריאת האור: כשברא ה' את האור, הוא היה כל כך חזק ומאיר שאפשר היה לראות מסוף העולם ועד סופו; וה' פחד שהרשעים ישתמשו בו. מה עשה? הוא גנז את האור ההוא לצדיקים לעתיד לבוא. אבל מדי פעם בפעם ישנם אנשים גדולים שה' מברך אותם בראיית האור הגנוז. אני סבור שאחד מהם היה רמברנדט, והאור שבתמונות שלו הוא האור שברא ה' בימי בראשית."

פרק א: מקומה של האמנות במכלול מימדי התודעה

החיים הם הריאליה

3. **הראי"ה קוק**, עין אי"ה ברכות ב פרק שביעי נג:

"מציאות כל הדברים הנפלאים בעולם, לפי מה שהורנו חז"ל, המה דברים חיים. וכך היא המידה, שהרי יסוד הבריא הוא לקבל אור ה' וטובו; ומי יוכל לקבל חסד וטוב – הלא רק החיים, היודעים את מציאותם ומרגישים את טובם."

4. מאמרי **הראי"ה** עמוד 11:

"המציאות המדעית האובייקטיבית תמצא את ערכה רק כפי המידה שהצורך הסובייקטיבי מתגלה."

האמנות – שפת החיים

5. **הראי"ה קוק**, עין אי"ה ברכות א פרק שלישי לה:

"לשלימות האדם האמיתית צריך שישתלם בשני חלקיו - שלמות השכל ושלימות הכח המדמה [...] כי השכל משיג לפעמים נמנעות חיוביות, שמסלק אותן מגדר היכולת, אמנם לפי הציור והמדמה הכל אפשר. והנה אף שהפילוסופים נטו לומר שיש במציאות נמנע חיובי, מכל מקום אין לזה גדר מוגבל, ולפעמים יטעה השכל להרחיב גבול הנמנע במה שאינו כלל, כמו שכתב הרמב"ם במורה נבוכים [...] **על כן באמת שלימות המוסר מורה הדרך הישר למעט את גבול הנמנעות ככל האפשר.**"

6. **הראי"ה קוק**, עין אי"ה שבת ב פרק חמישי עח:

"אמר רב יהודה אמר שמואל, בשעה שנשא שלמה את בת פרעה, הכניסה לו אלף מיני זמר ואמרה לו כך עושין לעבודה זרה פלוני וכך עושין לעבודה זרה פלוני, ולא מיחה בה. הנפש הגדולה הזאת של מלך החכמה... [שלמה המלך] מצא לנכון לפניו, לא לבד להקיף את כל המדע העיוני והמעשי; הוא ידע היטב, כי **הרגש ועצם החיים הם עמוקים עוד ומסובכים יותר מכל מדע**, ובכל עזוז החכמה צריכים שבילי עצמות טיב החיים להיכבש... על כן הרחיב את החיים בחכמתו כשם שהרחיב את המדע, **גלל לפניו את כל הרגשות וההכרות הפנימיות, שהשלמתן הציורית [היא] מצד העדנה והרגש המתעמק בחופש**, בהיותו בלתי כל כך משועבד לחשבונות רבים של העולם החיצוני... זה היה צריך הוא לדעת ולחוש, איך מישירים נתיבות עקלקלות כאלה שאוחזות את האנושיות בכל חושיהם ורגשיהם, בקסם כל יופי ובנועם כל נשגב ומרהיב, ותחת כל אלה מונחת תכלית מושחתת, אשר מומה הוא בכולה, מארבעת חלקי ההשקפות של העולם, ההשקפה המעשית החומרית, וההשקפה המדעית הנובעת מההכרות החומריות ושילוביהן, ההשקפה האידיאלית לכוון את החיים המעשים על פיהם, והעולה על כולם - השקפה האידיאלית מצד עצמה. ארץ מצרים, זאת היא ממלכת הרהב, התנים הגדול הרובץ בין יאורותיו, היא חשבה את מעוזה עד מרום האידיאל של עצמות החיים, של האידיאליות עצמה, לא יכלה להביט על האפס והשקר, על הזדון והרשע, בעין פקוזה לראות את תכליתם, כי הלא היסודות המזיקים והטמאים הללו הנה הנם מוסדות לעצמות העם והממלכה הרשעה, עומק ההרגשה הרשעה ברום עוזה.

כערך החלק הרביעי שבמספרים, מספר האלף, המעורך לעומת האידיאליות ברוממות מטרת עצמותה, היא הרחיבה גבולה, ובכל שלהבת עז נועם השתפכות הנפש, אמנם בשמחה חיצונית מלאכותית שאין עמה עוצמה פנימית, החסרה מכל עבודה זרה שנקראו אלילים על שם שהם חלולים."

פרק ב: האמנות - גודל הציפייה ועומק האכזבה

היחסים בין אוצר הדמיון, השכל הרציונלי והמציאות הריאלית

7. הראי"ה קוק, אורות הקודש עמוד רכג:

"באוצר הדמיון מונח כל האמת וכל הגודל, שמתברר קמעא על ידי כמה צינורות, מקטינים ומזככים, של השכל.

הננו קרואים להופיע באור הדמיון שלנו, בכל הוד חייו, בכל יקר תפארת גדולת קדושתו, על הכיכר העולמי, אשר כל באי עולם אלינו יביטו וינהרו.

השכל הרציונלי שלנו אינו כי אם תלמיד קטן, המסביר קצת את כל אור החיים שיש באוצר דמיונו, העשיר והקדוש, החי בחיי מציאות עליונה, המכרעת את המציאות הריאלית, באיתניות עצמיות הויתה.

הבו גודל לעז החיים של דמיונו העליון, המתנשא מעל כל המיצרים וההגבלות היבשות אשר לתנאי המציאות הענייה והיבשה. בגבורת הדמיון, הרטוב ומלא לשד חיים, הננו מתנשאים גבוה גבוה, והוא מתאחד בשכל העליון, אשר שם שכל לא יאות לו מפני גדלו וחוסן הארתו."

8. הראי"ה קוק, אורות, עמוד קיג:

"העולם האילי [...]. איננו יכול להתיישב במנוחת החיים ושמחתם. עינו הרעה מוצאת בכל מקום-מבטה רק מארה, והיא ממלאתו זעף וחמה אכזריה על עצמו, על הוויתו, על הכל, והוא מוצא את עצמו מנוגד מעצמו אל עצמו. אז רואה הוא - בגבור עליו המכאוב - את הצלתו לחיי השעה, עד אשר יעבור מן הארץ, רק באותו סגנון של חיים, שאין ברוחו פנימה שום ניגוד ומעצור לכל התכונות הברבריות. אבל אי אפשר לכלא את הרוח לגמרי, והיופי הרוחני של האדם ומוסרו הפנימי תובעים את עלבונם בתרעומת נוראה, שאינה נותנת מנוחה לנפשו, בייחוד אחרי התבכר קצת ההשקפה העולמית הכללית, המבקרת את החיים משני צדדיהם- מתוכם ומברם. לפיכך באה האליליות אל מחבא הבודאיות, שהיא מוצאת את מגמת מנוחתה באפיסה ובאבדון המוחלט. כוס הקצף על החיים ומרירותם, שהם תמצית המורגש של כלל המציאות, עולה הוא על כל גדותיו, וכל כלי השכל והרגש, האמונה והדמיון, מתמלאים בשאיפה אחת של חפץ החפצים: להיכחד ולהימחות באין שריד וזכר."

9. הראי"ה קוק, אורות האמונה עמוד 24:

"הכפירה האפיקוריית היא מוות, והעיוות האמוני הוא מר ממוות. לפעמים מתפשט בעולם רוח כפרני, שהוא צל המוות, כדי להושיע מהצרה היותר גדולה שהיא מר ממוות."

10. הראי"ה קוק, עקבי הצאן עמוד קלד:

"בעת החדשה בשורש שורשה פגשה כל המהומה האלילית את חלק מנחשלי עמנו, עד שמצאה מקום ע"י שפינוזה... [ששיטתו היא] שיטה אריסטוקרטית, המתגדרת רק בהגיונים יבשים, שתו המוות חקוק על מצחם."

11. הראי"ה קוק, עקבי הצאן עמוד קנג:

"עד שהפילוסופיה, דווקא הרציונלית, שצריכה להקר מן החיים עצמם, אבדה את עז חייה ורעם גבורתה, ולא יכלה לישא בעז ידיה, לדרוש את דרישת הרוח הבריאה, שכל זרם החיים האנושיים אומרו פה אחד, לאמור: איככה יוכל זה האדם לכחש במציאות החופש הכללי האלוהי בשעה שהחופש הפנימי והחיצוני הוא המובחר שבאידיאליו ומשאת נפשו?"

12. ריימונד פלאנט, 'הפילוסופים הגדולים – הגל', עמ' 26-27:

"לאמיתו של דבר, הדחף שהניע את המסורת היהודית והנוצרית, החל מאברהם, אבי האומה היהודית, היה ניתוק מכבלי המשפחה, מן החברה ומן הצורך להיות מושרש במקום מסוים. בספר בראשית נחשפה מגמה זו בעוצמה רבה - בעיניו של הגל - כאשר אלוהים אמר לאברהם: 'לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך'. כפי שאמר הגל בהערה על פסוקי הפרק:

'אברהם נדד עם עדריו הנה והנה על פני הארץ ללא גבולות מבלי לקרב חלקים ממנה אליו על ידי עיבוד ושיפור שלהם... הוא היה זר גם לארץ וגם לאדם... בעיני אברהם היה העולם כולו מנוגד לו עצמו; אם לא הסתכל על העולם כעל לא-כלום, הוא ראה אותו כמקוים על ידי אל שהיה מנוכר לו. **דבר בטבע לא נועד שיהיה לו חלק כלשהו באלוהים**; הכל היה פשוט נתון לשליטתו של אלוהים'.

לרעיונות אלה הייתה השפעה על הנצרות, השפעה שצמחה משורשים יהודיים אלה. הנוצרי היה בעיניו של פטרוס כמו "צליין בארץ זרה", וזוהי תחושה אשר לדעתו של הגל לא יכולה היתה להופיע בדת היוונית. כפי שהוא אומר במסה שלא פורסמה עד שנת 1907: **"דתנו מבקשת לחנך את בני האדם להיות אזרחי השמיים המפנים את מבטם מעלה, וכך הם נעשים זרים לרגשות אנוש"**.

הנצרות היא דת פרטית שעניינה ישועה אישית, ללא עניין באחדות חברתית ומוסרית בקהילה, כפי שהוא אומר שנית באותה מסה: "דת פרטית יוצרת את המוסר של היחיד, אך דת העם, יחד עם הנסיבות הפוליטיות, הן שיוצרות את רוח העם". הדת הנוצרית עברה תהליך מורכב מאוד של אינטלקטואליזציה, עם תיאולוגיה ודוקטרינות למיניהן שפילגו את הנוצרים, אולם חשוב מזה – יצרו חוסר תואם בחיים הדתיים, מפני שהדמיון והלב - כך טען הגל - "משולחים הלאה משם ריקים". משום כך הכרחי הוא לשלב בדת את הרגשות ואת הדמיון. הנצרות הובילה גם למרחק בין האדם לבין הטבע. כפי שטען שילר ב"אלי יוון", האלים היווניים נראו על ידי מאמיניהם כמעורבים בסדר הטבעי. האלים לא היו חיצוניים לעולם ורחוקים ממנו. מאחר והאלוהי חדר לכל חדרי חייהם, היוונים חשו בעולם הטבעי כבתוך ביתם, והעובדה שהאלים שלהם נמצאו, כביכול, בכל פינה, העניקה אחדות לחייהם החברתיים והטבעיים. ואולם, סבר שילר, תור הזהב הזה חלף והלך מן העולם."

13. היינריך היינה – (תרגום חופשי מתוך "Concerning the History of Religion and Philosophy in Germany", Heinrich Heine, Selected Works, trans. by Helen M. Mustard (New York: Random House, Inc., 1973) –

"בתחום הרעיונות, עמנאל קנט הינו ארכי-רוצח הרבה מעל ומעבר למקסימיליאן רובספייר בתחום הטרור. השניים ניחנו בקווי דמיון רבים אשר מזמינים השוואה בין שני האישים: ראשית, אנו מוצאים בשניהם אותה פיכחות עקשנית, חדה וחסרת פיוטיות. שנית, אנו מוצאים בשניהם אותו הכישרון לחשדנות, רק שאחד מפנה את חשדנותו כלפי רעיונות וקורא לזה ביקורת, ואילו השני מפנה אותו לאנשים ומזכה אותו במעלה הרפובליקנית. אך שניהם מייצגים במידה הגבוהה ביותר את הבורגנות הפרובינציאלית. **הטבע גזר עליהם לשקול קפה וסוכר, אבל הגורל קבע שהם צריכים לשקול דברים אחרים והניח על המאזניים של האחד מלך, ועל המאזניים של האחר אל.**"

14. אלבר קאמי, המיתוס של ס'זיפוס:

"בעיה פילוסופית רצינית באמת יש רק אחת: ההתאבדות. לפסוק אם כדאי לחיות את החיים האלה, או לא כדאי, פירושו לענות על שאלת היסוד של הפילוסופיה."

פרק ג: מזור לעולם חולה – השירה העליונה

15. הראי"ה קוק, אורות עמוד קיב:

"הנעם האלוהי של החיים, המתרומם בעליונותו, המתפשט בהדר פשטותו וטבעיותו על כנסת ישראל בכללה, באור האידיאה האלוהית הנטועה בה - הוא עושה את החיים נוחים ועדינים, מתוקים וענוגים, בתכנם העצמי. **חיים שכאלה אינם נכנסים בכלל שאלה, מגמתם הערבה והעדינה מקורית היא להם ושוכנת בקרבם ובעצמותם, והם ראויים לא רק להתקיים אחרי המצאם כי אם גם להתחדש ולהתרבות.** מכאן באות נטיית שמחת החיים הפנימית, ונטיית ההתרבות הגנוזה, המסבבת את גלגל החיים וכל יפים והדרם ונעימת האהבה שבהם, ונעשות מובנות ומאוגדות עם כל הקשורים האידיאליים שבנשמה העליונה אשר לאדם. והכוחות הטבעיים העזים אינם מסערים בדרכם שום מהלך של מחאה וניגוד מוסרי, ומושקפים הם כולם בדרך מדע עליון, עדינות רגש ונחת רוח, שלום נצח וחדוות אלוהים. הנעם האלוהי הזה, המתלווה עם כל לגימה ולגימה של החיים, הוא מכשיר להביט על החיים ועל המציאות בעין יפה ובשמחת צדיקים, להכיר כי כל אשר עשה אלוהים הוא טוב מאוד.

16. הראי"ה קוק, אורות הקודש ב עמוד תג:

אומרים טוענים נוטים להסתה: האליליות עזיזה היא בהבלטת רשמי החיים, בהבעת הפרטיות, בחדירה אל היופי ואל העשירות הגונית; האחדות האלוהית מטשטשת את הכל, מכל הגוונים גוון אחד היא עושה, ועושר החיים מתדלדל.

באה טענה זו מחסרון ידיעה וכהות רגש. האליליות עם ההתעוררות העזיזה שלה עשתה כבר את הרושם שלה להשחית את החיים, והתביעה של עושר הגוונים ושל הבלטת הרשמים. בשביל כך האחדות האלוהית, בתואר אחדותה, היא מתעלה על ציור האחדות הרגילה. והיא באמת **מתעלה על האחדות באותה המידה שהיא מתעלה על הריבוי**, ואותו העושר של הריבוי לעולם נמצא בקרבה בצורה יותר מבהיקה באין סוף.

האחדות המחיה את הריבוי, הסופגת בתוכה את הריבוי, וממעל לכל מציאות ולכל תוכן היא מתנשאה, לא תוכל להמעיט את רשמי החיים, כי אם להרבותם על ידי שפעת אומץ וגודל האחדות לתוך הריבוי, וכל אחד מניצוצי הריבוי יש בו ברכה של גודל אין סוף. הרזיות באה להשלים את הציור, ולהראות איך כל יפייפותו של יפת לקוחה היא בעיקרה מאהלי שם, אלא שנתטשטשה הצורה, בריחוק מקום. ומדברת היא הרזיות בהרחבת הביאור, בעולם האלוהי האחדותי, בכל העושר הגווני הפרטי, המתגלה מהופעת האלוהות האחדותית, בהיגלותה לבני אדם בשכלם ובהרגשתם. וקמים קנאים ואומרים על חכמת אמת זאת, המחיה את כל נשמה יפה: ילידת חוץ היא, דמיון של מיתולוגיה יש כאן; ואינם יודעים תבענים הללו, שכל ניצוץ אור חום וחיים לקוח ושאוב הוא מיסוד של קודש האחדות. ולהבין את האחדות, להרגישה בכל עשרה, את האחדות ואת מקורה, את גילוי ההוויה שלה, ואת עזוזה, הננו נקראים לדבר במושגי האחדות על פי הופעת הריבוי. והריבוי האחדותי זהו הריבוי העשיר שבעשירים, הריבוי של אחד של לפני אחד, כלומר השלמות של הריבוי בהוד תפארת האחדות האלוהית.